

Hiába: (teremtett) valóság

PUBLICISZTIKA - XLVIII. évfolyam 27. szám, 2004. július 2.

2004. április 17-én a Magyar tanárok Egyesülete In memoriam Balassa Péter címmel rendezett konferenciát. Az itt következő összeállításban - mellyel az egy éve elhunyt irodalomtudósra emlékezünk - három, ott elhangzott előadást adunk közre.

Schiller tanárnő papája, maga is Elmoha - majd megtudják, miről beszélek -, lánya megbízásából arra kért fel, hogy szakmán kívüli barátként emlékezzek meg Péterről. Ami a szakmán kívüliséget illeti, ez menni fog... Hosszú, és talán az én hibámból torzó barátságunk három stációjáról szeretnék - nyilván töredékesen, hogy is lehetne másként - megemlékezni. Igyekszem elkerülni a pátoszt, azt hiszem, Péterrel röhögni tudtunk legjobban.

1. Lukács és a termodinamika

Arról lenne szó, hogy 1967-ben Kardos Juli (Radnóti Sándor majdani felesége) és Sipos Tamás jóvoltából pottyantam bele egy társaságba, amelyet később majd (az egyik) Lukács-óvodának hívnak. Juli és Tamás nagy harmadéves egyetemisták (én meg pisis másodikos, valamenynyien kémikushallgatók) és hihetetlen lázadók voltak. Elérték ugyanis, hogy KISZ alapszervezetük társadalmi munkán szerzett pénzét ne nyelje el a kari szervezet. Ne ám! Vásároltak egy biciklit, és hősies módon eljuttatták a vietnami nagykövetségre. Ami a fiúkat illeti, társaságunkban Sándor volt a hang-, Péter a mérvadó (lehet, hogy igazságtalan vagyok). Berényi Gábor (később néhány évig Cserépfalvi Kiadó) már akkor mindent olvasott, és feleségem (Csuti; az ő rokonsága egyébként a másik óvodába járt) szerint az összes Beethoven-szimfóniát végig tudta dúdolni. Sipos Tamás meg én ugye nappal a TTK-ra jártunk, szóval a világszabadság és a marxizmus reneszánszának perspektívájából érdektelen dolgokat tanultunk. Péter viszont novellákat írt (tudták ezt Önök?). Egyszer hozzájutottam egy családi Volkswagenhez: (a jogosítványom hetvenes, tehát az év őszén) Gáborral és Péterrel céltalanul furikáztunk. A teliholdfényes szentendrei országúton megállt előttünk egy pompásan agancsos szarvas. Ne izguljanak, nem ütöttem el. Nos, erről az estéről szólt az egyik novellája. (Megvan valahol?) A lányokról majd máskor. Zsámboki Mari röplabdátudásáról azonban meg kell emlékezni. Ebben a társaságban nem volt sportverseny: a füredi fényképeken körbeadogatjuk a labdát. Bán Zoltán András (Cinci volt a neve, közel tíz évvel fiatalabb nálunk, Pétertől hallottam, hogy csodagyerek; valamiért nem szoktunk köszönni egymásnak) MANCS-beli szép nekrológjában felstilizálja ezeket az időket. Igen, szívesen látnám magunkat így: "...szépek és hátborzongatóan szabadok voltak ezek a fiúk és lányok 1968 nyarán, akárha egy Godard-film vagy a későbbi Fényes szelek vásznáról léptek volna le..." Volt is bizony egy piros ingem, továbbá üzenem, hogy emlékezni vélek Paul Nizan vékony regényére (Összeesküvés).

Igen, ez a mindent tudás és mindent akarás időszaka volt. A szellem erejében való hité. Mindent tudni, igen. Persze, hogy mi az a minden, azt Lukács, Balassa és Radnóti határozta meg. A tudomány dezantropomorfizál, szóval a nembeliség és partikularitás szempontjából az esztétika és filozófia érdekes, a kvantummechanika és a termodinamika, a magmágneses rezonancia és a számítógépes szimuláció tárgyköreiből való diskurzus pedig "szakipari duma" (a kifejezésre emlékszem, arra nem, hogy kitől származik; lehetne Pétertől). Bölcsész barátaim minden héten hoztak új témát, kötelező olvasmányt, háttér-információt. Sosem hallott neveket hirtelen úgy kellett emlegetni, mintha mindig ismertem volna őket. Neofita barátnőm mindig tudta, mi a vonal. Nekem nem ment, de szerencsére azért valami ragadt rám. Egy michigani kisvárosban írok, tán száz könyvet hoztunk magunkkal otthonról, így aztán memóriagyakorlatként szaladok végig otthoni könyvespolcainkon. Valószínűleg közel egyidejűleg olvastuk

Déryt ebben a sorrendben: Befejezetlen mondat, Felelet, Ítélet nincs. (Emlékezni vélek, hogy Fehér Ferenc Ítélet van címmel írt utóbbiról kritikát.) Sinkó Optimisták, Egy regény regénye. Az Egy regény regényének olvasása maga is regény. Anyám, a régi Nagyvilág "tapasztalt, szókimondó és mindent tudó" (Mihályi Gábor: köszönöm) titkára szerezte be Elbert Jánoson keresztül az Akadémiai Könyvtár zárt osztályáról, vagy hogy is hívták. A könyv azzal a feltétellel került Pannónia vagy Rajk László, mikor hogy, utcai lakásunkba, hogy csak helyben lehet olvasni. Egymás után olvasták ott barátaim, késő estétől hajnalig, majd leoltották a villanyt, és hazamentek. Nővérem disszidálása és Anyám halála között kell interpolálnom, aha, ez 1968 őszén lehetett. Semprun: A nagy utazás; Doktor Faustus, hangsúlyosan. Beszélgetések az atonális zenéről. Azt hiszem, volt egy Mészöly-cikk a Valóságban, az atonális és tonális zenei gondolatok összeegyeztethetlenségéről.

Péter volt ugye vitathatatlanul a zenefelős. Olvastatta velem Szabolcsi Zenetörténetét, Beethoven-könyvét. Adornót. Emlékezni vélek erre az esszére: Az elidegenedett főmű - Missa Solemnis. Nagy közös zenehallgatások. 1969 nyarán Füreden Bartók Mikrokozmosza. Don Giovanni, Fritz Busch vezényli, azt hiszem, a Metropolitan zenekart, a Stollár Béla utcában. Péter leállítja a zenét, magyaráz. Érzem, hogy gyönyörűen beszél, azt hiszem, adornói terminológiával, de nem jól értem. Csuti már túl van a teljes operai évadon (2.50 Ft/előadás, III. emelet), jogot formál, hogy a nem teoretikus hallgató nevében saját érzéseit elmondja. Ma is emlékszünk, ahogy Péter csodálkozva mondja: "Aha, ezt is lehet." Elküldtem jelen előadás előzetes változatát Berényi Gábornak. Bizony, máshogy emlékszik. "A Fritz Busch-hallgatás 1970 tele után lehetett, a zene Pető Katinak volt meg magnón, Balassa anynyira fontosnak tartotta, hogy nekem úgy mutatta be, hogy ez az a lány, akinek megvan a Fritz Busch-féle D. G. Márpedig Katival 1970 végén ismerkedtem meg. Ha jól emlékszem, a közös zenehallgatások ez után voltak a Várfok u.-ban. Nem a Met zenekara játszik a felvételen, hanem a Glyndebourne-i Ünnepi Játékoké..."

Glyndebourne legyen, Stollár Bélából nem engedek, bár Katit és a későbbi Várfok utcai zenehallgatásokat kézcsókom küldése mellett elismerem.

Emlékszem a maliciózus mondatra: "Kodály legjobb műve ez a mondat: Béla, menj falura népdalt kutatni!" Közös koncertlátogatások, Beethoven-vonósnégyesek Tátraiakkal. Ferencsik, Concerto és a Zene, ahogy mondani illik. Úgy emlékezem, hogy halálának huszonötödik évfordulóján, tehát hetvenben, Anton Webern teljes életművét végighallgattuk a Zeneakadémián. Lehet, hogy az egész rövidebb volt, mint egy óra? Valamire rosszul emlékszem nyilván. (Gábor itt is kiigazított, és neki lehet igaza.)

Az ifjú Marx, doktori disszertációja A demokritoszi és epikuroszi filozófia különbségéről. Az itt szerzett ismereteket aztán hasznosítottam. Marx dolgozata a demokritoszi szükségszerűség és az epikuroszi véletlenszerűség kapcsolatáról szól. Az én kandidátusi disszertációm viszont a kémiai reakciók sztochasztikus modelljeinek a determinisztikus modelleknél való nagyobb teljesítőképességéről, így azután múltidézőként mottóként Marx különbséget hangsúlyozó mondatát választottam.

Egy kevés gazdaságtan is előkerült. Jánossy Ferenc könyvének címéből nem találnák ki, milyen sláger volt: "A gazdasági fejlődés trendvonalai és a helyreállítási periódusok". Ez nagyon logikus elmélet volt, az a gyanúm, ekkor hallottam először a trend szót. Ha most személyesen jelen lennék, krétát fognék, és egy ábrán megmutatnám, hogyan magyarázta Jánossy a német és japán gazdasági csodákat. (Van a Kossuth Klubban tábla és kréta?) Andre Gorz nevét gyakran emlegettük hatvannyolc Párizsával, és a posztindusztriális társadalommal kapcsolatban, nem emlékszem, olvastam-e valamit tőle. Rémlik még Mallet neve, új munkásosztály, öngazgatás. Szokták mondani, hogy Péter apolitikus volt, én nem így emlékszem. Rengeteget tudott. Mikor tanulta, nem tudom. Az interneten találok egy mondatot: "1966 és 1971 között, amikor egyetemre jártam, az ELTE bölcsészkarának lényegében szellemi sivatag volt. Mellé jártam tanulni inkább, a Lukács-óvodába, meg el voltam foglalva a huszonévesek átlagos foglalatosságával, szerelemmel, barátsággal, indulatokkal és lelki zűrzavarokkal. Igazán tanulni az egyetem után tanultam meg."

Aha, vissza a könyvespolchoz. Itt vannak az oroszok (jaj, persze a kirgizeket is beleértve...). Csingiz Ajtmatov: A versenyló halála, Bulat Okudzava: Merszi, avagy Sipov kalandjai, Szegény Avroszimov (lehet, hogy ez már egy másik időszakból való). Miskin hercegre és az elragadóan bájos Aglája Ivanovnára csak később került sor.

Az Újholdról mintha kevés szó lett volna az időben, bár Ottlik Iskoláját ekkor olvastam, de diskurzustéma csak majd tíz év múlva lett. Mándy-szeretetünk viszont közös volt, Csempe Pempe áll a pálya szélén, akkor még jobban érdekelt, mint Fabulya feleségei. Előadók, társszerzők; ezt nagyon szeretttük mindketten. Míg az Újhold emlegetésére nem emlékszem, Bálint Endrére és az Európai Iskoláéra igen.

Minden (főleg magyar?) filmet együtt néztünk meg, gyakran az Astoria halljában vitatva meg a látottakat. Jancsó filmjei: Csend és kiáltás, Csillagosok, katonák, mindeneelőtt a Fényes szelek. Kisebb lelkesedéssel, sőt, Sirokkó. Égi bárány. Azután Kovács András Extázis héttől tízíg (ebben kissé benne is voltunk), Staféta, s persze a Falak. Ez a film arról szól, a falig el kell menni. Bizony Esterházy Mészölye szebben mondja: fejjel a falnak, s az ütött résen tovább. Bacsó Fejlövése. Remek szatíra volt az Ismeri a szandi mandit? (Gyarmathy Livia), ami majdani első munkahelyem, az akkor eléggé borzalmas Százhalombattán volt, persze a cseh filmek az Ugocsában (ezt 69 tavaszára lövöm be.)

Egyszer Sipos Tamással (lényegében húsz éve nem láttam) felláztunk. Most pedig természettudományos képzésben fogunk bennetek részesíteni! Lesz Természettudományos BCD előadássorozat, mert nagylelkűen feltételezzük, hogy az A-t tudjátok! Azt hiszem, hetven őszén nyolc-tíz alkalmat rájuk kényszerítettünk. Nyilván fizikatörténetet meg számítástechnikai elemeket (mi is akkor tanultuk éppen) igyekeztünk beléjük préselni. Amíg Berényi Gábor mindent értett, és Radnóti Sándornak volt gyakorlata abban, hogy szakipari duma közben elábrándozzon, Péter teljesen védtelen volt. Igyekezett odafigyelő, jó tanuló benyomást kelteni, miközben hihetetlenül nem érdekelt, hány főtétele van a termodinamikának (Önök tudják?, ha Schiller tanár úr a teremben van, nem adnám meg neki a szót), milyen viszonyban van a newtoni klasszikus fizika a kvantumfizikával. Lett ez még jobb is... Mindjárt át is térek a második stációra. Előbb azonban pedánsan összefoglalok. A mi baráti társaságunkban EGY, filozofia-domináns kultúra volt, amelybe magam boldogan merültem el, miközben persze készültem természettudományos pályámra. A filozófiai és természettudományos gondolkodás összeegyeztethetőségének lehetősége, pláne értelme, egyikünknek sem jutott eszébe.

2. Heisenberg és Gadamer

Később azonban Péter egyrészt elkezdett arról gondolkodni, hogyan jelenik meg a tudomány a modern regényben, másrészt, mint tudják, az új magyar irodalom (és nemcsak a Péterek) támogató elemzője lett. 1977-ben jelent meg az Egy családregény vége (emlékszem, amikor a Gellérthegy utcában Jutkával izgatottan tájékoztattak, hogy azonnal el kell olvasnom. Ebben az évben jelent meg, de talán csak a Termelési-regény (kisseregény) megjelenése (1979) körül olvasta Péter Werner Heisenberg Rész és egész című tanulmánykötetét. Nagy reveláció volt. Kiderült, hogy nemcsak nőkről és napi politikáról tudunk beszélni (mint kb. 73 és 79 között), hanem van mondanivalónk egymásnak a szakmánk okán is. Ebben a könyvben ilyen fejezetcímek is vannak: A megértés fogalma a modern fizikában; Pozitivizmus, metafizika és vallás. Péter ez időben A színéváltozás esszéit írta, meg az irigylésre méltó című Észjárások és formákét. Miről beszélgethettünk? Feltehetőleg a kvantummechanika komplementaritási elvéről, aztán az előzetes tudás fontosságáról. Gondolom, egyik örökösen visszatérő témánkról, a nagyregények tudományképéről. Flaubert, Musil. Meg nyilván arról is, ami engem érdekelt, kibékíthetők-e a kérélhetetlen irreverzibilitás és az örök visszatérés koncepciói? Azt hiszem, az időben fogalmazhatta meg Péter magának, hogy a nagy természettudományos problémák mögött mindig életkérdések rejlenek. 1984-ben, ugye Orwell évében, jelent meg magyarul Gadamer Igazság és módszere. (Micsoda boldog élete lehetett annak, aki ezzel a címmel könyvet mert írni.) Péter kijelölte nekem a feltétlenül elolvasandó fejezeteket, főleg a játék és az interpretáció fontosságát hangsúlyozandókat. Nyilván ekkor figyeltem fel a hermeneutika kifejezésre. A hermeneutika az esztétika módszere, magyarázta Péter, amikor Gadamer könyvét ajánlotta. Véletlen egybeesésként ugyanebben az évben jelent meg japán barátom, Ichiro Tsuda cikke egy japán fizikai folyóiratban. Európai fizikai szakcikkekben sem szokás Diltheyre hivatkozni, majd leestem a székéről, amikor a cikket megláttam. Tsuda kiváló elméleti fizikus és agyteoretikus, aki már húsz éve körvonalazott egy elméletet, amely az agyműködés kaotikus folyamataira alapozva a filozófiai hermeneutikához folyamodva adta az agy-tudat probléma új megközelítését. Később engem is érdekelni kezdett egy hermeneutikát és természettudományos megközelítést ötvöző agyelmélet lehetősége. Úgy

adódott, hogy Péter és Ichiro sosem találkoztak, sajnálhatom is nagyon. Kiderült, hogy a biológia nem csak a fizikától tanulhat. Sok okunk van arra, hogy a biológia tudományát esztétikai elvekhez kapcsoljuk. A biológiai formák szépsége mögött az arányok, szimmetriák és szimmetriatörések állnak. Az a képességünk, hogy a költemények és a zenék időbeli rendjét pszichikailag érzékeljük, és esztétikailag befogadjuk, az agyban lejátszódó idegéletteni folyamatoknak (is) következménye.

Magyarul mondva, körülbelül egyidejűleg hajtottuk végre Péterrel - hogy is mondjam - a strukturalizmus hermeneutika paradigmaváltást. A Medvetánc posztmodern számát megkésve olvastam. "...két paradigma közötti éles váltással és vitával világítható meg, ez pedig a modernnek megfelelő strukturalizmusok paradigmája és a posztmodernnek megfelelő hermetikus paradigma közötti váltás és vita...", így Péter. Írtam is hatására egy cikket a BUKSZ-ba, Posztmodern természet(?)tudomány címmel. Ide aztán mindent belesúríttam, amit Pétertől az időben hallottam. Természettudomány és társadalomtudomány: elmosódó határvonalak, ki irigykedik kire, avagy rangos közhelyek. A "fegyelmezett" modern és a "komolytalan" posztmodern. Valóság és játék. Miért kérdi, ha nem tudja? Az egyszerű, a bonyolult és a kimondhatatlan. "Csak így történhetett. Vagy mégse?" Teremtett valóság... Jön a legfontosabb, ami számomra a lemondó racionalitáshoz vezetett.

"A szabadság csak annyiban kapcsolódik össze a lemondással amennyiben a dialógushoz kötötnék tekintjük. A szabadság ennyiben tényleg kötött. Folyamatos szabadulás a kizárólagosan saját múlttól, és egy másik múlt, a másik múltjának feltárása, megértése, de nem birtoklása. Csak párbeszédben létezhet. Ha tehát dialogikus, akkor eleve és fogalma szerint hozzátartozik a lemondás. A mondat nem így szól: Hallgatok. Hanem így: Hallgatlak" (B. P.: Hiába: valóság). [Nem tudom megállni, hogy ne szakítsam meg. Péter ezen idézetét saját tanulmánykötetemből másolom, és noha hihetetlenül pontos lektorral dolgoztunk, egy borzalmas hibát fedeztem fel most. Hallgatlak helyett Hallgattak...]

3. Elmoha és MASZAT

Az Elmoha-kör, amelyet Tóth János matematikus barátommal hívtunk össze 1991-ben, Péterrel a posztmodernről való beszélgetéseinkből nőtt ki. Jelszavaink: Elmélet - Modell - Hagyomány. Biológus, fizikus, kémikus kollegáim körében általános volt az a nézet, hogy a természettudomány az igazi: mi mérünk, számolunk, miközben a karaván, ha lassan is, de halad; a filozófusok meg csak ugatnak. Magam átéreztem kritikájuk indulatának okait, de hiányoltam, hogy nem ismerik el más gondolatkörök jogosságát. Az Elmoha valamilyen új típusú racionalitásról beszélt.

Péter Az esztétika helye és helytelensége címmel beszélt (és írt is a kiadványba). Mit is idéztek? "Mindkét területen, kvantumfizikában és esztétikában nem a racionalitás elvetéséről van szó, mint inkább a tudás határainak újraértelmezéséről, a ráció részhalmazként való felfogásának megerősödéséről, ami egyáltalán nem mond ellent Kant eredeti tudományfelfogásának és racionalizmusának (hiszen a tiszta ész kritikájáról volt szó), inkább "használja" és modifikálja azt." Egy másik találkozón a Valencia rejtélyéről beszélt Péter is, majd Márkus György Miért nincs hermeneutikája a természettudományoknak? Péter így kezdi írását a Munkafüzetben. "Háromszor elolvastam a tanulmányt. Tényleg sokat tanultam belőle. Csak éppen bevallom, a címben feltett kérdésre nem találtam meg a választ. (Ha Ti mégis megtaláljátok a 28-iki találkozón, melyen fájdalom, vis maiorból kifolyólag nem lehetek jelen, kéretik táviratilag értesíteni öreg elmohátokat.)" Meg is orroltam, mi lehet fontosabb. Ezekben az időkben, kilencvenkettő-háromban Péter sokat, túlságosan sokat szerepelt, tényleg ő volt a mértékadó. Néhányszor szóvá tettem, hogy egy kicsit sok, vonuljon vissza.

Egy idő után torkig lettünk a posztmodernnel, sajna. Durszt Judit készített velünk 1996 elején egy ÉS-interjút, Péter ezt mondta: "Nekem például kételyeim támadtak a posztmodern dumákkal szemben is, amelyek most egyre lilábbá teszik a szellemi láthatárt. Úgy tűnik, hogy bármiről bármi állítható, és ezzel tulajdonképpen értelmét veszti a tudomány, egyre zagyvábbban lehet beszélni benne. Az Elmoha azzal foglalkozik, hogyan lehetne ezen segíteni. Mi az, ami még mindig tudásnak nevezhető, amihez ragaszkodni kell, és mi az, ami átfogalmazandó egy új típusú racionalitás jegyében."

Sosem fogom megtudni (vagy talán Jutka egyszer megmondja), miért maradt el Péter az Elmoha-körből.

Ígérte, ígérte, és azután nem jött.

Péter szervezett be a MASZAT-ba, de itt is ritkábban találkoztunk, mint szerettem volna. Ez egy szalon volt, ahol havonta a liberálisnak nevezett értelmiség beszélt arról, ami éppen foglalkoztatta. Az interneten szinte a nyoma sem található (akárhol keresem, mindenhol Varró Dani bukkan elő), tehát nem is volt. (Ami található, ma is tanulságos: Tatár György Huntington könyvéről, Valki László a jugoszláv háború befejezésének lehetőségéről.)

Van aztán még ...

Jaj, azt hiszem, ennyi...

Kalamazoo, Michigan, 2004 áprilisában